

Funkcje par wyrazów połączonych relacją konwersywności. Analiza korpusowa na przykładzie par *mąż : żona*, *lekarz : pacjent*, *nauczyciel : uczeń* i *kupować : sprzedawać*

Nawoja Mikołajczak-Matyja

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0003-2282-8960

Functions of Pairs of Words Connected by a Relation of Converseness. Corpus Analysis with the Example of the Pairs *mąż : żona*, *lekarz : pacjent*, *nauczyciel : uczeń* and *kupować : sprzedawać*

ABSTRACT: The aim of the paper is to investigate whether pairs of words connected by a semantic relation of converseness perform the same functions in contexts as strong semantic binary oppositions of other types. The following four pairs were analysed: *mąż : żona* (husband : wife), *nauczyciel : uczeń* (teacher : student), *lekarz : pacjent* (doctor : patient) and *kupować : sprzedawać* (buy : sell). A total of 800 sentences in which members of one of these four pairs co-occur were analysed. The sentences were selected from the *National Corpus of Polish*.

The tool used for the analysis was a set of functions performed by oppositional pairs, used in recent decades in research on various European and non-European languages. In the sets of sentences, for all tested pairs of converses, a significant share of two functions was found: ANCILLARY and COORDINATED – they were the same ones that had turned out to be the most frequent in previous studies on oppositions of other types. This share was larger for the *kupować : sprzedawać* pair than for pairs of nouns.

KEYWORDS: semantic relationship; converseness; binary semantic opposition; *National Corpus of Polish*.

CONFLICT OF INTERESTS STATEMENT: The author declares that there were no conflicts of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The author assumes sole responsibility for: preparing the research concept of the article, the way it is presented, developing the method, collecting and analyzing data, formulating conclusions, and editing the final version of the manuscript.

1. Wprowadzenie

W rozważaniach i badaniach nad relacją opozycji semantycznej w ostatnich dziesięcioleciach zaszły znaczące zmiany. Dotyczą one z jednej strony roli tej relacji w opisie języka, a z drugiej – sposobu przeprowadzania badań.

W poststrukturalistycznych nurtach badań nad językiem opozycja nie zajmuje już miejsca centralnego, ale nadal jest jednym z podstawowych parametrów opisu, w tym opisu semantycznego [Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016: 10, 15]. Zwraca się również uwagę na konieczność rozważania opozycji w relacji do kultury [Rydlewski 2016: 25–27], chociaż przedstawiciele różnych kultur wykazują większą zgodność w określaniu, jakie typy związków tworzą kategorię opozycji niż w przypadku jakiegokolwiek innej relacji semantycznej [Raybeck, Herrmann 1990, 1996, cyt. za: Murphy 2003: 213].

Zmiany sposobu badań dotyczą przede wszystkim zwiększenia tendencji do analizowania relacji w kontekstach, a techniczne możliwości budowania dużych korpusów językowych i narzędzi do ich przeszukiwania zwiększają sprawność przeprowadzania takich analiz i ich względny obiektywizm. Badania tego typu przyczyniają się w jakiejś mierze do utrzymywania się zainteresowania problematyką relacji semantycznych poprzez wskazywanie nowych aspektów ich analizy.

Do badań korpusowych, które przyczyniły się do ożywienia zainteresowania problematyką opozycji semantycznej, należą prace nad funkcjami pełnionymi przez parę opozycyjną wewnątrz zdania, w tym zwłaszcza monografia Stevena Jonesa [Jones 2002] poświęcona analizie kilkudziesięciu silnych, utrwalonych w języku angielskim par opozycyjnych zawartych w zdaniach wyodrębnionych z dużego korpusu tekstów. W materiale badawczym Jonesa nie ma przykładów relacji konwersywności.

Celem niniejszej pracy jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy funkcje wyodrębniane w nurcie badań korpusowych reprezentowanym przez Jonesa i jego kontynuatorów mogą być pełnione także przez pary wyrazów połączonych relacją konwersywności.

2. Specyfika konwersywności jako relacji opozycji semantycznej

Sposób umiejscawiania relacji konwersywności w zbiorze opozycji semantycznych jest zróżnicowany. John Lyons [1984: 271] traktuje konwersywność jako relację odrębną zarówno od opozycji stopniowalnej nazywanej przez niego antonimią (np. *wysoki* : *niski*) i komplemencji (opozycji niestopniowalnej, np. *mężczyzna* : *kobieta*), jak i od opozycji kierunkowych (np. *przyjeżdżać* : *odjeżdżać*)¹,

1 Lyons podkreśla jednak, że relację opozycji kierunkowej nie zawsze można odróżniać od pozostałych typów opozycji, a więc także od konwersywności [Lyons 1984: 272].

a definiując ją, odwołuje się do relacji logicznej, która opiera się na równoważności wyrażen zawierających człony relacji przy odwrotnych uporządkowaniach miejsc członów w tych wyrażeniach². Podobnie James Hurford i in. odróżniają konwersywność od opozycji stopniowalnych (określanych przez tych autorów jako *gradable antonyms*) oraz niestopniowalnych (*binary antonyms*) i definiują ją w terminach odwrócenia uporządkowania (*opposite order*): dwa predykaty są w stosunku do siebie konwersami, jeżeli opisują ten sam związek między dwoma elementami, ale te dwa elementy wymieniane są w nich w odwrotnej kolejności [Hurford i in. 2007: 121–123].

Frank Palmer [1979: 81] i Geoffrey Leech [1981: 103] określają konwersywność jako opozycję relacyjną (*relational opposite*). Relacyjność można interpretować jako wzajemną zależność znaczeń między członami pary. Leech proponuje także zaliczanie niektórych przypadków konwersywności (np. *nad* : *pod*, *przodek* : *potomek*) do związków porządkujących (*ordering*) ze względu na ich asymetrię i przechodniość [Leech 1981: 105].

Alan Cruse także określa konwersy jako opozycje relacyjne, ale traktując je jako podtyp opozycji kierunkowych, definiuje przez odniesienie do kierunku: pary konwersów to „pairs which express a relationship between two entities by specifying the direction of one relative to the other along some axis”³ [Cruse 1995: 231]. Podstawę tej definicji stanowi przyjmowanie dwóch punktów odniesienia: przyjęcie jednego z nich wyznacza kierunek relacji. Jako pierwsze przykłady Cruse podaje pary o znaczeniach przestrzennych (*nad* : *pod*, *przed* : *za*) i czasowych (*przed* : *po*), zaznacza jednak, że inne konwersy można interpretować jako metaforyczne rozszerzenia pojęć przestrzennych, np. relacja pary *przodek* : *potomek* może być wyznaczana przez linię pochodzenia, a *mąż* : *żona* – przez „oś małżeństwa” [Cruse 1995: 231–232].

Lynne Murphy zwraca uwagę, że charakterystyczne dla konwersywności ujmowanie danego związku z dwóch przeciwnych stron powoduje możliwość jej interpretowania w terminach „lustrzanego odbicia”⁴. Taka interpretacja czyni z konwersywności (podobnie jak z opozycji rewersywnych opisujących

2 „Na mocy definicji relacji logicznej konwersywności jeśli R jest relacją dwumiejscową, a R' jest jej konwersem, to można zastąpić R przez R', jednocześnie zamieniając miejsca członów relacji, a otrzyma się równoważność: $R(x, y) \equiv R'(y, x)$ ” [Lyons 1984: 271].

3 ‘Pary, które wyrażają związek między dwoma bytami poprzez określenie kierunku jednego względem drugiego na jakiejś osi.’

4 Interpretowanie formuł zawierających związki relacyjne, takie jak konwersywność, w terminach lustrzanego odbicia, proponuje także Leech [1981: 104].

działanie i cofnięcie tego działania) w pewnym sensie najczystszy przykład opozycji kierunkowej [Murphy 2003: 196–198]⁵.

Konwersywność dotyczy najczęściej: nazw związków rodzinnych, (wzajemnych) ról społecznych, różnych relacji między istotami żywymi (np. *mąż* : *żona*, *gospodarz* : *gość*, *lekarz* : *pacjent*, *nauczyciel* : *uczeń*, *morderca* : *ofiara*, *drapieżnik* : *ofiara*), czasowników wyrażających związki przestrzenne, czasowników posiadania, wymiany itp. (np. *następować (po)* : *poprzedzać*, *posiadać* : *należać (do)*, *kupować* : *sprzedawać*), strony czynnej i biernej tego samego czasownika przechodniego (np. *poprzedzać* : *być poprzedzanym*), wyższych form przymiotników i przysłówków (np. *wyższy* : *niższy*, *wyżej* : *niżej*), przyimków o znaczeniu przestrzennym lub czasowym (np. *przed* : *za*, *przed* : *po*, *nad* : *pod*).

Z rozważań nad typowością konwersywności jako relacji opozycji wyłania się obraz niejednoznaczny. Z jednej strony przyjmuje się, że relację opozycji semantycznej wyróżnia spośród innych związków jednoczesne występowanie bliskości i różnicy znaczenia między jej członami: relacją taką połączone są pary jednostek, dla których istnieje pewna wspólna strefa znaczenia, a wewnątrz tej sfery występują elementy kontrastujące znaczenia członów pary; przy czym w najbardziej typowych przykładach opozycji kontrast jest minimalny [Cruse 1995: 197; Murphy 2003: 172; Murphy i in. 2015: 236–237]. Zgodnie z tym poglądem można relację konwersywności traktować jako typową opozycję: jej członowie opisują to samo zdarzenie czy sytuację (maksymalne podobieństwo), ale z dwóch różnych stron czy perspektyw (minimalna różnica) [Murphy 2003: 197].

Z drugiej strony, w niektórych pracach z zakresu semantyki konwersywność traktowana jest jako relacja wprawdzie systemowa, lecz peryferyjna [zob. np. Mettinger 1994: 84]. Istnieją dane wskazujące, że użytkownicy języka (zarówno zdrowi, jak i z uszkodzeniem mózgu) gorzej radzą sobie z zadaniem znajdowania wyrazu opozycyjnego w stosunku do podanego hasła w przypadku pary konwersów niż w przypadku pary komplemimów lub antonimów stopniowalnych. Przyczyną takich rezultatów może być zakłócanie procesu poszukiwania konwersu przez łatwiejsze do przypomnienia, bardziej prototypowe przykłady komplemimii lub opozycji stopniowalnej (w przypadkach, gdy hasło wchodzi w relację opozycji różnych typów) [Varley 1991, cyt. za: Murphy 2003: 198]. Natomiast zdaniem Murphy na wynik badania może wpływać potencjalnie

5 Murphy sugeruje jednak usunięcie opozycji kierunkowej z ogólnej klasyfikacji opozycji semantycznych ze względu na możliwość interpretowania innych typów opozycji (zwłaszcza konwersywności i opozycji stopniowalnych) w terminach przestrzennych [Murphy 2003: 197]. Z kolei Vjačeslav Novikov zakłada, że to konwersy nie stanowią odrębnego typu opozycji, lecz mogą wystąpić jako odmiana: opozycji niestopniowalnej, stopniowalnej lub przeciwstawienia kierunkowego [Novikov 1973, cyt. za: Markowski 1986: 34].

większa złożoność (minimalnego) kontrastu decydującego o zaistnieniu konwersywności: poznawcza aktualizacja zmiany perspektywy lub wymiany ról, konieczna dla podania konwersu, jest zadaniem trudniejszym niż aktualizacja zmiany pojedynczego elementu znaczenia niezbędna dla przywołania kompletnu lub antonimu stopniowalnego [Murphy 2003: 198].

Semantycy różnicują jednak poszczególne przykłady konwersywności pod względem typowości czy siły opozycji. I tak np. *matka : dziecko* jest bardziej „logicznym” przykładem konwersywności niż *matka : córka*, ponieważ bycie matką nie determinuje posiadania akurat córki; z kolei para *ojciec : córka* jest mniej typowa niż *matka : córka* ze względu na różnicę płci stanowiącą dodatkowy kontrast semantyczny między członami pary [Murphy 2003: 197]. Jako „gorsze” traktowane są także pary typu *lekarz : pacjent*, *nauczyciel : uczeń* czy *drapieżnik : ofiara* ze względu na zróżnicowanie członów pod względem stopnia relacyjności czy (nie)zależności jednego od drugiego [Cruse 1995: 232; Murphy 2003: 197]. Na przykład kwalifikowanie osoby jako pacjenta wynika z włączenia jej w proces leczenia (prowadzonego m.in. przez lekarza), natomiast lekarz to osoba z określonymi kwalifikacjami, niezależnie od uczestniczenia w procesie leczenia. Cruse [1995: 232] interpretuje takie przypadki w kategoriach podwójnego znaczenia członu o mniej relacyjnym znaczeniu (lekarz jako osoba o określonych kwalifikacjach i jako osoba lecząca).

Cruse sugeruje także zróżnicowanie typowości i siły konwersywności jako relacji opozycji w zależności od takich cech jak bezpośredniość i liczba argumentów w wyrażeniu predykatywnym zawierającym konwers. Konwersy dwumiejscowe, takie jak np. *przed : za*, *mąż : żona*, *rodzic : dziecko* itp., stanowią jednocześnie konwersy bezpośrednie, tj. wymianie ulegają argumenty A i B jako podstawowe elementy wyrażen: np. *A jest przed B* $\equiv$ *B jest za A*; *A jest mężem B* $\equiv$ *B jest żoną A*. Natomiast w parach tworzących wyrażenia o większej liczbie argumentów (zazwyczaj trzech, rzadko czterech, jak wyrażenia z *kupować : sprzedawać*) istnieją konwersy bezpośrednie i pośrednie⁶. Bezpośrednie

6 Koncepcję konwersywności pośredniej Cruse wyjaśnia na przykładzie pary *dawać : otrzymywać*. Para tworzy wyrażenia trzyargumentowe: *A daje (co?) B (komu?) C* $\equiv$ *C otrzymuje (co?) B (od kogo?) od A*. Obiekt C w wyrażeniach, stanowiący dopełnienie dalsze, można traktować jako element peryferyjny, taki, który nie jest w zdaniu konieczny. Zdaniem Cruse’a centralna relacja wyrażona przez *dawać* istnieje między A i B (podmiotem i dopełnieniem bliższym), a nie między A i C (jako dopełnieniem dalszym), a zatem w wyrażeniach z *otrzymywać* (*C otrzymuje B od A*) następuje wymiana elementu centralnego A na peryferyjny C. *Dawać* i *otrzymywać* stanowią zatem konwersy pośrednie [Cruse 1995: 234]. Analizy takie są zbieżne z sugestią Lyonsa, że relacje semantyczne między konwersami wielomiejscowymi można zawsze potraktować jako połączenia dwu lub więcej relacji prostszych [Lyons 1984: 272].

konwersy z takich wieloargumentowych wyrażen są odczuwane jako słabsze opozycje przez użytkowników języka: na pytanie o opozycję wyrazu *dawca* lub *ofiarodawca* (ang. *donor*) badani podają raczej odpowiedź *złodziej* lub ewentualnie *odbiorca* (*recipient*), a nie bezpośredni konwers *prezent* (*gift*) [Cruse 1995: 233–239]. Również pary pośrednie są zazwyczaj odczuwane jako słabe przykłady opozycji, chyba że wyraźny jest w nich element zmiany kierunku. Na przykład w pośredniej parze konwersów *kupować* : *sprzedawać* obiekt sprzedawany „oddala się” z perspektywy sprzedającego, a „zbliża się” z perspektywy kupującego [Cruse 1995: 239], dlatego para ta może być traktowana jako typowy przykład konwersywności.

3. Korpusowe badania nad funkcjami opozycji semantycznej

Jednym z prekursorów korpusowych badań nad relacją opozycji semantycznej był Arthur Mettinger. Analizując materiał z Tezaurusu Rogeta oraz z kilkudziesięciu powieści (angielskojęzycznych), wyznaczył kilka ram syntaktycznych, w których występują pary leksemów o przeciwstawnym znaczeniu, i określił podstawowe funkcje pełnione przez pary w tych ramach [Mettinger 1994]. W pracach tego typu materiał badawczy stanowią człony pary opozycyjnej współwystępujące wewnątrz niewielkich fragmentów tekstu, zazwyczaj wewnątrz zdań lub w sąsiednich zdaniach. Przełomowe znaczenie dla rozwoju takich badań miała monografia Stevena Jonesa [Jones 2002] zawierająca precyzyjny opis ośmiu podstawowych funkcji wyodrębnionych w wyniku analizy 3000 zdań, w których współwystępują człony jednej z 56 par opozycyjnych. Zbiór zdań został wyselekcjonowany z korpusu liczącego 280 mln wyrazów, zbudowanego z tekstów z czasopisma. Bazą wyjściową listy 56 par była część zbioru (16 par) opracowanego przez Jamesa Deese’a na bazie badań skojarzeniowych (np. *biedny* : *bogaty*) [Deese 1965], uzupełniona o: pary opozycji niestopniowalnej (np. *fałszywy* : *prawdziwy*), pary rzeczowników, czasowników, przysłówków (np. *fakt* : *fikcja*, *wygrać* : *przegrać*, *źle* : *dobrze*) oraz pary spokrewnione morfologicznie (np. *poprawny* : *niepoprawny*). Jones konstruował listę, kierując się przede wszystkim własną intuicją, a nie brał pod uwagę kryterium frekwencyjnego [Jones 2002: 29–30]⁷. W efekcie na liście znajdują się m.in. pary o niskiej frekwencji (np. *oficjalnie* : *nieoficjalnie*) lub ważne społecznie (np. *trzeźwy* : *pijany*). Nie ma na niej natomiast opozycji o charakterze konwersywności ani opozycji

7 Zdaniem Jonesa można założyć, że dla każdego ze 112 wyrazów z listy (członu pary) każdy użytkownik języka angielskiego byłby w stanie zidentyfikować drugi człon z pary jako wyraz o przeciwnym znaczeniu [Jones 2002: 30].

kierunkowych. Zestaw podstawowych funkcji wyodrębnionych przez Jonesa przedstawiony zostanie w dalszej części pracy.

Monografia Jonesa stała się inspiracją wielu badań przeprowadzanych w następnych dziesięcioleciach. Dotyczyły one zarówno języka angielskiego [np. Davies 2012; 2013; Jones 2006; 2007; Jones, Murphy 2005], jak i innych języków europejskich, np. szwedzkiego [Murphy i in. 2009], niderlandzkiego [Lobanova i in. 2010], serbskiego [Kostić 2011; 2015], rumuńskiego [Gheltofan 2013], francuskiego [Steffens 2018], polskiego [Mikołajczak-Matyja 2021] oraz pozaeuropejskich: chińskiego [Hsu 2015], japońskiego [Muehleisen, Isono 2009], arabskiego klasycznego [Hassanein 2018] i współczesnego [AlHedayani 2016, za: Hassanein, Mahzari 2021; Hassanein, Mahzari 2021] oraz perskiego [Mohamadi i in. 2019]. W niektórych wymienionych wyżej pracach przedstawiono krytykę lub/i modyfikację klasyfikacji funkcji proponowanej w pracach Jonesa [np. Davies 2012; Hassanein 2018]⁸, wyniki przedstawionych w nich analiz potwierdzają jednak realność funkcji mimo różnorodności wykorzystywanych korpusów (teksty prasowe, religijne, bazy języka mówionego, korpusy ogólne danego języka itd.).

4. Badanie funkcji par konwersów na materiale *Narodowego Korpusu Języka Polskiego*

4.1. Cel i przedmiot analiz oraz dobór materiału

Celem analiz przedstawionych w dalszych częściach artykułu jest sprawdzenie, czy parom wyrazów połączonych relacją konwersywności, współwystępujących wewnątrz jednego zdania, można przypisywać funkcje opracowane przez Jonesa dla par opozycyjnych. W świetle rozważań zawartych w par.[agrafie] 2, cel taki można ujmować w terminach próby sprawdzenia typowości konwersywności jako opozycji semantycznej.

Przedmiotem analiz były cztery pary konwersów często przytaczane w rozważaniach na temat tej relacji, w tym trzy rzeczownikowe: *mąż* : *żona*, *lekarz* : *pacjent*, *nauczyciel* : *uczeń* oraz czasownikowa para *kupować* : *sprzedawać*⁹. Materiał analiz stanowiły zdania pobrane ze zrównoważonego podkorpusu *Narodowego Korpusu Języka Polskiego* (dalej: NKJP). Wielkość podkorpusu – około

8 Przegląd krytyki i modyfikacji zbioru funkcji przedstawionych w tych i innych pracach por. [Mikołajczak-Matyja 2021: 120–122].

9 Przy wyborze par do analizy kierowano się także (wysoką) częstością współwystępowania członów pary w zdaniu. Człony par (omawianych w literaturze przedmiotu) konwersów czasownikowych współwystępujących wewnątrz tego samego zdania mają niższą frekwencję niż członów par rzeczownikowych, co widoczne jest nawet przy porównaniu wystąpień czterech par wybranych do analiz (por. niżej).

250 milionów słów – jest porównywalna z wielkością korpusu wykorzystanego przez Jonesa (280 mln słów). Materiał wyselekcjonowano z wykorzystaniem narzędzia Poliqarp umożliwiającego wyszukanie zdań zawierających określone dwa wyrazy. Po wyborze podkorpusu (opcja „balanced NKJP subcorpus”) w okienko poszukiwań wpisywano formuły typu: „[base = X] ([?]) * [base = Y] within s” oraz identyczne z odwrotnym uporządkowaniem Y : X, gdzie X i Y stanowiły człony badanej pary.

Zdecydowano się na analizę 200 zdań dla każdej z par¹⁰. W przypadku wszystkich trzech par rzeczownikowych narzędzie zwraca po 2000 przykładów, tj. po 1000 przykładów (tych samych i pokazywanych w tej samej kolejności przy każdym wpisywaniu formuły) dla każdego z uporządkowań członów pary wewnątrz zdań. Analizowano więc po 100 zdań dla każdego uporządkowania. Aby zachować cechę zrównoważenia właściwą podkorpusowi, do analizy wybierano zdania oddalone od siebie w zbiorze o określonej stałej liczbie innych zdań, tj. co dziesiąte zdanie. Natomiast w przypadku pary czasownikowej narzędzie zwraca w sumie 960 zdań: 548 dla uporządkowania *kupować : sprzedawać* i 412 dla *sprzedawać : kupować*. Aby zachować te proporcje, do analizy wyselekcjonowano 114 zdań z pierwszym uporządkowaniem i 86 z drugim, wybierając co piąte zdanie z każdego z tych zbiorów¹¹.

4.2. Zestaw funkcji

Poniżej przedstawiono zestaw podstawowych funkcji wyodrębnionych przez Jonesa [Jones 2002; 2006]. Po oryginalnej nazwie z prac wspomnianego badacza podano krótką definicję funkcji i przykłady z analiz własnych dotyczących par konwersów. W przykładach badaną parę wyrazów wytłuszczono, a podkreślono wraz z nią części zdań decydujące o kwalifikacji.

- a) ANCILLARY: Człony badanej opozycji pełnią taką funkcję w zdaniu, jeżeli potwierdzają lub wzmacniają kontrast („wspierają” kontrast) między inną parą wyrazów w tym samym zdaniu. Jones [2002: 46] określa te pary, odpowiednio, jako parę A i parę B. Przykłady: „Najrozsądniejszy i stosunkowo mało bolesny wydaje się taki ich podział, by ktos był

10 Zarówno z literatury przedmiotu, jak i z wcześniejszych analiz własnych wynika, że taki zbiór wystarcza do ujawnienia funkcji typowych dla użycia danej pary w zdaniu.

11 Jeśli przykłady wybierane ze zbiorów nie spełniały dokładnie wpisywanej formuły, np. człony pary występowały w różnych zdaniach (narzędzie Poliqarp nie traktuje jako odrębnych zdań rozdzielonych trzykropkiem zastępującym kropkę lub towarzyszącymi kropce znakami typu myślnik czy cudzysłów) albo wchodziły w skład nazw lub tytułów, do analizy wybierano następny przykład ze zbioru. W przypadku pary *mąż : żona* nie poddawano analizie także zdań zawierających frazeologizm *wyść za mąż*.

Niemcem (raczej **mąż**), a ktoś Polakiem (raczej **żona**)” (MŻ 480)¹²; „**Nauczyciele** boją się o swoje etaty, **uczniowie** – o kluby sportowe, bo w budżecie nie ma pieniędzy” (NU 900). Sposób realizacji funkcji badanej pary (A) zależy od siły kontrastu w parze B: w pierwszym z podanych przykładów para A *mąż : żona* potwierdza silny kontrast pary B (*Niemiec : Polak*), a w drugim para A *nauczyciel : uczeń* sugeruje czy wskazuje kontrast (poza tym kontekstem bardzo słaby) między członami pary B – *etaty : kluby sportowe*.

- b) COORDINATED: W zdaniach z taką funkcją znaczenie orzeczenia odnosi się łącznie do obu członów pary, które dzięki temu są jakby „ujednolicane” [Jones 2002: 37], np. „Krytyczne słowa plyną od **lekarzy**, od **pielęgniarek**, od **pacjentów**” (LU 740); „Ludzie wokół bez przerwy coś **kupowali i sprzedawali**” (KS 70).
- c) COMPARATIVE: Człony badanej pary są porównywane między sobą wewnątrz zdania, tj. wskazywana jest *explicite* albo ich równość pod jakimś względem (jak w przykładzie pierwszym), albo nierówność (jak w przykładzie drugim): „**Nauczyciel** ubrany był [...] **równie starannie jak jego uczniowie**” (NU 70); „W grupie **mężów** zauważono podobną jak w grupie **żon** – jednakże znacznie silniejszą – korelację dotyczącą łączenia taktyk nieodzywania się z taktyką dąsania się” (MŻ 921).
- d) DISTINGUISHED: Wyznacznikami tej funkcji są wszelkie wyrazy i wyrażenia podkreślające odmiennność członów pary czy różnicę między nimi, takie jak *różnica, różnić się, odmienny, inny* itp., np. „Okazało się, że **różnice między żonami a mężami** nie zmieniły się” (ŻM 640).
- e) TRANSITIONAL: Zdania tego typu dotyczą zmiany denotatu jednego członu pary w denotat drugiego, np. „Byłem **lekarzem**, a teraz w pewnym sensie stałem się **pacjentem**” (LP 80).
- f) NEGATED: W zdaniach z tą funkcją jeden człon pary jest zanegowany (np. przez zwroty: *nie X, lecz Y* lub *Y zamiast X*), co powoduje zwiększenie siły drugiego z nich w danym kontekście: „[...] (np. **dbanie o interes [...] nauczycieli zamiast uczniów** [...]) jest jednym z największych źródeł patologii w gospodarce” (NU 300).
- g) IDIOMATIC: W zdaniach tego typu badana para (oba człony) wchodzi w skład utrwalonego w danym języku wyrażenia złożonego o charakterze idiomu lub ogólniej – frazeologizmu. Jedyny przykład tego

12 Zapis „(MŻ 480)” oznacza zdanie z numerem 480 ze zbioru zdań zawierających parę *mąż : żona* (z taką kolejnością członów). Pozostałe stosowane dalej skróty dla badanych par są następujące: LP (*lekarz : pacjent*), NU (*nauczyciel : uczeń*), KS (*kupować : sprzedawać*) i odpowiednio z odwróconą kolejnością: ŻM, PL, UN, SK.

typu w analizowanym zbiorze to: „**Uczniowie** [...] kiedy [...] wyczuli łagodność charakteru swego nowego **nauczyciela**, stawali mu na głowie” (UN 90)¹³.

- h) INTERROGATIVE: Funkcja ta, wprowadzona w późniejszych pracach Jonesa [np. 2006], dotyczyła początkowo tylko pytań zawierających frazę (czy) *X* czy *Y* sugerujących rozłączność, czyli wymuszających wybór między członami pary. Inni autorzy [np. Davies 2012: 69; 2013: 89; Muehleisen i Isono 2009: 2197] zaproponowali jej rozszerzenie także na wszelkie inne zdania sugerujące taki wybór. Przykład: „(kto jest klientem producenta leków?) **Pacjent** [...] czy **lekarz** [...]?” (PL 300).

W analizowanym tu materiale nie znaleziono żadnego przykładu funkcji EXTREME zawartej w pierwszym zestawie ośmiu funkcji, tj. zestawie z monografii Jonesa [2002]. Wyodrębniano ją w zdaniach, w których oba człony pary połączone są z określeniami wyrażającymi duże natężenie denotowanej właściwości lub obiektu (jak *zbyt*, *bardzo*, *całkowicie*, *silny* itp.); w efekcie ze znaczenia zdania wyłączona zostaje strefa pośrednia wymiaru między biegunami, czyli między denotatami członów pary. Przykład: „No-one can afford to go to law except the very **rich** and the very **poor** [...]” [Jones 2002: 92].

4.3. Liczbowe wyniki analiz

Tabela 1 zawiera liczbowe wyniki analiz przeprowadzonych na materiale z parami konwersów, w postaci udziałów procentowych funkcji w zbiorach zdań dla danej pary (dla każdego zbioru $N = 200$).

Tabela 1. Udziały procentowe poszczególnych funkcji dla badanych par opozycyjnych

funkcja	mąż : żona	lekarz : pacjent	nauczyciel : uczeń	kupować : sprzedawać
ANCILLARY	16	9,5	11,5	42,55
COORDINATED	15,5	7	28	39,4
COMPARATIVE	5,5	0	2,5	7,0
NEGATED	0	0,5	0,5	4,2
DISTINGUISHED	1,5	0	0,5	0

13 Ten jedyny przykład nie stanowi „czystej” egzemplifikacji funkcji IDIOMATIC ze względu na użycie samych członów pary w znaczeniu podstawowym, a nie przenośnym czy zmienionym.

Tabela 1. Udziały procentowe poszczególnych funkcji dla badanych par opozycyjnych – cd.

funkcja	<i>mąż : żona</i>	<i>lekarz : pacjent</i>	<i>nauczyciel : uczeń</i>	<i>kupować : sprzedawać</i>
TRANSITIONAL	0,5	1,5	0,5	1,5
IDIOMATIC	0	0	0,5	0
EXTREME	0	0	0	0
INTERROGATIVE	0,5	0,5	1	0,45
<i>poza klasyfikację</i>	62	82	57	9,4

Źródło: opracowanie własne.

Udziały procentowe dla danej pary, zawarte w tabeli, uwzględniają przypadki „podwójnej klasyfikacji” (stąd sumy liczb w kolumnach przekraczają 100). Jednym z punktów modyfikacji analiz Jonesa przez jego następców było wskazanie możliwości klasyfikowania niektórych zdań z parą opozycyjną jako przykładów dwóch funkcji [zob. Davies 2013: 85; Murphy i in. 2009: 2161]. Możliwość taką uwzględniano w obecnej analizie: w sumie w 18 zdaniach z badanych 800 wyodrębniono po dwie funkcje. Na przykład w zdaniu „Tian czuł się w roli **nauczyciela** równie dobrze, jak Iwanuszka w roli posłusznego [...] **ucznia**” (NU 10) para *nauczyciel : uczeń* pełni zarówno funkcję ANCILLARY (z wyrazami *Tian* i *Iwanuszka* jako parą B), jak i COMPARATIVE (wyrażenie *równie dobrze* stanowi wykładnik porównania), a w zdaniu „[...] jednak oceniający, jako osoba postronna, nie jest w stanie odgadnąć, czy autor tekstu jest **nauczycielem**-opiekunem czy też **uczniem**-wychowankiem” (NU 340) wyodrębniono funkcje ANCILLARY (z wyrazami *opiekun* i *wychowanek* jako parą B) i INTERROGATIVE (konstrukcja *czy X czy Y* stanowi wykładnik rozłączności).

Dane zawarte w tabeli wskazują, że dla każdej z badanych par udało się wyodrębnić od pięciu (dla pary *lekarz : pacjent*) do ośmiu (dla *nauczyciel : uczeń*) z dziewięciu funkcji ze zbioru Jonesa, choć udział większości funkcji nie przekracza zazwyczaj 1%. Dla wszystkich analizowanych par widoczna jest także dominacja funkcji ANCILLARY i COORDINATED: procent wystąpień każdej z tych dwóch funkcji przewyższa kilkakrotnie częstość wystąpień dla każdej z pozostałych funkcji. Funkcja COMPARATIVE okazała się dość charakterystyczna dla pary *kupować : sprzedawać* oraz *mąż : żona*, w mniejszym stopniu – dla pary *nauczyciel : uczeń*. Funkcję NEGATED znaleziono w ponad 1% zbioru zdań jedynie dla *kupować : sprzedawać*, funkcję DISTINGUISHED

dla *mąż : żona*, TRANSITIONAL dla *lekarz : pacjent* i *kupować : sprzedawać*, a INTERROGATIVE osiąga 1% tylko dla pary *nauczyciel : uczeń*. Poza klasyfikacją pozostaje od 9% do 82% analizowanych zbiorów zdań.

4.4. Dyskusja i wnioski

Uzyskane dane potwierdzają realność używania par połączonych relacją konwersywności w funkcjach wyodrębnionych dla innych typów opozycji semantycznej. W badaniach Jonesa z 2002 roku realizację podstawowych ośmiu funkcji znaleziono w 2894 zdaniach z analizowanych 3000, co stanowi ponad 96% analizowanego zbioru. Poza klasyfikacją pozostało od 0 do 34 z 56 par badanych przez Jonesa) do najwyżej kilkunastu procent badanych zbiorów zdań (najwyższy udział zdań poza klasyfikacją, zanotowany dla pary *fakt : fikcja*, wynosił 16,7%) [Jones 2002: 39–41]. W prezentowanej tu analizie konwersów rzeczownikowych zdania bez funkcji ze zbioru Jonesa zdarzają się znacznie częściej, stanowią: 57% dla *nauczyciel : uczeń*, 62% dla *mąż : żona* i aż 82% dla *lekarz : pacjent*. Jedynie dla czasownikowej pary *sprzedawać : kupować* udział zdań sklasyfikowanych przewyższa, i to znacznie, udział zdań, które znalazły się poza klasyfikacją.

Stwierdzona dla wszystkich czterech analizowanych par dominacja funkcji ANCILLARY i COORDINATED jest typowa dla analiz funkcji przeprowadzanych tak przez Jonesa, jak i przez jego następców. W monografii tego badacza [Jones 2002] średni (liczony dla wszystkich 56 par) udział każdej z tych dwóch funkcji nieco przekracza 38%, tj. kilkakrotnie więcej niż udział każdej z pozostałych sześciu funkcji [Jones 2002: 41]¹⁴. Rolę tych dwóch funkcji potwierdzono także w badaniach dotyczących innych języków, np. szwedzkiego [Murphy i in. 2009: 2166], japońskiego [Muehleisen, Isono, 2009: 2193–2195], chińskiego [Hsu 2015: 59–60] czy arabskiego [Hassanein 2018: 28; Hassanein, Mahzari 2021: 214].

W przedstawianej tu analizie par konwersów dominacja funkcji ANCILLARY i COORDINATED jest najsilniejsza dla czasownikowej pary *kupować : sprzedawać* – ich łączny udział wynosi prawie 82% zbioru 200 zdań. Dla par rzeczownikowych udział ten jest znacząco niższy: około 40% dla *nauczyciel : uczeń*, ponad 30% dla *mąż : żona* i tylko 16,5% dla *lekarz : pacjent*. Dane z tabeli pokazują także wyższy (ponad dwukrotnie) udział funkcji COORDINATED niż ANCILLARY dla pary *nauczyciel : uczeń*. Dla pozostałych par udział obu najsilniejszych funkcji jest raczej wyrównany, z niewielką przewagą ANCILLARY.

14 Dla 11 par analizowanych przez Jonesa przynajmniej jedna z tych pozostałych sześciu funkcji pojawia się równie często lub częściej niż COORDINATED albo ANCILLARY [Jones 2002: 40–41]. Dominacja funkcji ANCILLARY i COORDINATED jest zatem dla silnych opozycji binarnych cechą typową, ale nie uniwersalną.

Jak pokazano wyżej, dla trzech badanych par rzeczownikowych bardzo duża część analizowanych zbiorów zdań pozostaje poza klasyfikacją Jonesa. Postanowiono zatem rozszerzyć analizę o dodatkową funkcję wyodrębnioną w badaniu polskim, którego głównym celem było sprawdzenie możliwości porządkowania wystąpień pary komplemimów *kobieta : mężczyzna* w tekstach polskich przez zbiór funkcji zaproponowanych przez Jonesa i jego następców [Mikołajczak-Matyja 2021]. Dodatkowa funkcja, określona w wymienionej pracy jako WSKAZYWANIE STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI, przejawiała się głównie w konstrukcjach typu: „X: podmiot : Y: dopełnienie lub okolicznik” (lub Y: podmiot w zdaniu podrzędnym zdania złożonego)¹⁵. Zdania z taką funkcją wskazują bezpośrednio relację denotatu jednego z członów pary do drugiego: różne działania, doznania, emocje, poglądy X wobec Y lub Y wobec X. Funkcja ta okazała się najsilniejsza dla badanej pary *kobieta : mężczyzna*; znaleziono ją w 35% analizowanego zbioru 500 zdań [Mikołajczak-Matyja 2021: 125].

Stwierdzono występowanie funkcji WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI w materiale dla wszystkich trzech par rzeczownikowych połączonych relacją konwersywności. Udział tej funkcji w zbiorach zdań wynosi odpowiednio: *mąż : żona* 49,5%, *lekarz : pacjent* 67,5%, *nauczyciel : uczeń* 47%. Przykłady: „Rzeczywiście, nauczyciel nie wydawał się zachwycony dodatkowym ucznem” (NU 40); „Tak uczeń pyta nauczyciela w szkole” (UN 240); „Pieniędzy będzie tyle, że lekarz przyjmie tylu pacjentów, ilu się do niego zgłosi” (LP 450); „Pacjent mógłby wybrać kasę, a także szpital i lekarza” (PL 270); „Czy Dante wydzielił ten jego fragment, gdzie pijani mężowie znęcają się psychicznie nad żonami?” (MŻ 40); „Jeden kluczowy wątek, na przykład żona podejrzewająca męża o zdradę, musi się wyjaśnić [...]” (ŻM 360). Uwzględnienie tej funkcji radykalnie zmniejszyło udział zdań nieklasyfikowanych. Funkcja WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI ma w analizowanych parach znacząco większą siłę niż COORDINATED i ANCILLARY, przy czym najczęściej realizowana jest w zdaniach z parą *lekarz : pacjent*, najsłabiej poddającą się klasyfikacji Jonesa.

Podsumowując, wykazano, że współwystępujące w zdaniu wyrazy połączone relacją konwersywności używane są często w funkcjach COORDINATED i ANCILLARY. Wynik ten można interpretować jako potwierdzenie typowości konwersywności jako relacji opozycji semantycznej, realizacja tych dwóch funkcji ujawnia bowiem wystarczająco wyraźnie podstawową cechę opozycji, czyli występowanie tak bliskości, jak i różnicy znaczenia między jej członami (por. par. 2). Funkcja COORDINATED wykorzystuje wspólną sferę znaczenia:

15 Pomysł wyodrębnienia takiej funkcji zaczerpnięto częściowo z klasyfikacji podawanych przez kontynuatorów prac Jonesa [Mikołajczak-Matyja 2021: 125].

podkreśla podobieństwo denotatów poprzez łączne traktowanie członów pary. Funkcja ANCILLARY natomiast wskazuje różnicę znaczenia poprzez wprowadzanie lub podkreślanie jakiegoś kontrastu między dwoma innymi elementami języka [por. np. Hassanein 2020: 38].

Przyjęcie założenia, że o stopniu typowości relacji konwersyjności jako opozycji stanowi zarówno siła tych dwóch funkcji, jak i liczba innych realizowanych funkcji ze zbioru Jonesa, prowadzi do wniosku o wyższym stopniu typowości pary *kupować* : *sprzedawać* niż analizowanych tu par rzeczownikowych. Współwystępujące w zdaniach człony badanej pary czasownikowej dość często są porównywane (funkcja COMPARATIVE) lub różnicowane przez negację jednego z nich (funkcja NEGATED), a poza klasyfikacją pozostaje mniej niż 10% zbadanego zbioru 200 zdań.

Uzupełnienie analiz o dodatkową funkcję pozwoliło na wykazanie, że nadawcy zdań zawierających oba człony par *mąż* : *żona*, *lekarz* : *pacjent* i *nauczyciel* : *uczeń* przejawiają silną tendencję do bezpośredniego wskazywania różnych działań, uczuć czy poglądów denotatu jednego z członów pary wobec drugiego. Specyfika funkcji WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI oraz kontekstów, w których jest najczęściej realizowana (X: podmiot : Y: dopełnienie lub okolicznik) ogranicza możliwość jej występowania przede wszystkim do relacji opozycji między rzeczownikami. Badane konwersy rzeczownikowe są zatem charakteryzowane przez trzy główne funkcje: WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI, COORDINATED i ANCILLARY, a czasownikowa – przez różne funkcje ze zbioru Jonesa z dominacją COORDINATED i ANCILLARY.

Zasięg przedstawionych tu analiz i możliwość ich rozszerzenia na inne pary konwersów (choćby tylko rzeczownikowych i czasownikowych) są ograniczone zarówno przez pewien stopień subiektywizmu analiz (nieunikniony w badaniach semantycznych), jak i przez specyfikę badanego materiału zdeterminowaną przez cechy NKJP. Wydaje się jednak, że przeprowadzone badanie dowodzi przydatności analiz korpusowych do wzbogacania i uaktualniania wiedzy na temat relacji semantycznych.

Bibliografia

Źródła

NKJP – Bańko Mirosław, Górski Rafał L., Lewandowska-Tomaszczyk Barbara, Łaziński Marek, Pęzik Piotr, Przepiórkowski Adam i in., *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://www.nkjp.pl> [dostęp: wrzesień – listopad 2023].

Literatura

- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława (2016), *Miejsce opozycji w paradygmacie lingwistyki strukturalnej i kognitywno-antropologicznej*, w: *Opozycje jako kategoria kulturowa*, red. Marzena Badach, Katarzyna Smyk, Lublin, s. 9–21.
- Cruse David Alan (1995), *Lexical Semantics*, Cambridge.
- Davies Matt (2012), *A New Approach to Oppositions in Discourse: The Role of Syntactic Frames in the Triggering of Noncanonical Oppositions*, „Journal of English Linguistics”, t. 40, nr 1, s. 41–73. DOI: <https://doi.org/10.1177/0075424210385206>.
- Davies Matt (2013), *Oppositions and Ideology in News Discourse*, London.
- Deese James (1965), *The Structure of Associations in Language and Thought*, Baltimore.
- Gheltofan Daniela (2013), *Functional Categories of Antonymy in Romanian*, *Proceedings of the Second International Colloquium Communication and Culture in European Romania*, CICCCE II/2013, Szeged., s. 328–341.
- Hassanein Hamada (2018), *Discourse Functions of Opposition in Classical Arabic: The Case in Ḥadīth Genre*, „Lingua”, nr 201, s. 18–44. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2017.08.009>.
- Hassanein Hamada, Mahzari Mohammad (2021), *A Taxonomy of Antonymy in Arabic: Egyptian and Saudi Proverbs in Comparison*, „Open Linguistics”, nr 7, s. 200–222. DOI: <https://doi.org/10.1515/opli-2021-0013>.
- Hsu Chan Chia (2015), *A Syntagmatic Analysis of Antonym Co-occurrences in Chinese: Contrastive Constructions and Co-occurrence Sequences*, „Corpora”, t. 10, nr 1, s. 47–82. DOI: <https://doi.org/10.3366/cor.2015.0066>.
- Hurford James R., Heasley Brendan, Smith Michael B. (2007), *Semantics. A coursebook*, Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511841668>.
- Jones Steven (2002), *Antonymy: a Corpus Based Perspective*, London. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203166253>.
- Jones Steven (2006), *A Lexico-syntactic Analysis of Antonym Co-occurrence in Spoken English*, „Text & Talk – An Interdisciplinary Journal of Language, Discourse Communication Studies”, t. 26, nr 2, s. 191–216. DOI: <https://doi.org/10.1515/TEXT.2006.009>.
- Jones Steven (2007), *‘Opposites’ in Discourse: A Comparison of Antonym Use Across Four Domains*, „Journal of Pragmatics”, nr 39, s. 1105–1119. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2006.11.019>.

- Jones Steven, Murphy M. Lynne (2005), *Using Corpora to Investigate Antonym Acquisition*, „International Journal of Corpus Linguistics”, t. 10, nr 3, s. 401–422. DOI: <https://doi.org/10.1075/ijcl.10.3.06jon>.
- Kostić Nataša (2011), *Antonymous Frameworks in Serbian Written Discourse: Phrasal Contexts of Antonym Co-occurrence in Text*, „Poznań Studies in Contemporary Linguistics”, t. 47, nr 3, s. 509–537. DOI: <https://doi.org/10.2478/psicl-2011-0027>.
- Kostić Nataša (2015), *Antonymy in Language Use: From Core Members to Ad Hoc Couplings*, „Poznań Studies in Contemporary Linguistics”, t. 51, nr 1, s. 133–161. DOI: <https://doi.org/10.1515/psicl-2015-0005>.
- Leech Geoffrey (1981), *Semantics. The Study of Meaning*, wyd. 2, Harmondsworth.
- Lobanova Anna, Van Der Kleij Tom, Spenader Jennifer (2010), *Defining Antonymy: A Corpus-based Study of Opposites by Lexico-syntactic Patterns*, „International Journal of Lexicography”, t. 23, nr 1, s. 19–53. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijl/ecp039>.
- Lyons John (1984), *Semantyka*, t. 1., przeł. Adam Weinsberg, Warszawa.
- Markowski Andrzej (2012), *Wykłady z leksykologii*, Warszawa.
- Mettinger Arthur (1994), *Aspects of Semantic Opposition in English*, Oxford.
- Mikołajczak-Matyja Nawoja (2021), *Funkcje pary leksemów mężczyzna i kobieta w zdaniach z Narodowego Korpusu Języka Polskiego i ich zastosowanie do badań nad stereotypami płci*, „Prace Językoznawcze”, t. 23, nr 3, s. 115–131. DOI: <https://doi.org/10.31648/pj.6840>.
- Mohamadi Mandana Kolahduz, Famian Ali Reza Goli, Aghagolzade Ferdows, Afrashi Azita (2019), *Syntactic Frameworks and Discourse Functions of Lexical Antonymy in Persian Language*, „Zabanpazhuhi („Journal of Language Research)”, t. 11, nr 30, s. 149–177. DOI: <https://doi.org/10.22051/jlr.2018.16087.1359>.
- Muehleisen Victoria, Isono Maho (2009), *Antonymous Adjectives in Japanese Discourse*, „Journal of Pragmatics”, nr 41, s. 2185–2203. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.09.037>.
- Murphy M. Lynne (2003), *Semantic Relations and the Lexicon*, Cambridge.
- Murphy M. Lynne, Paradis Carita, Willners Caroline, Jones Steven (2009), *Discourse Functions of Antonymy: A Cross-linguistic Investigation of Swedish and English*, „Journal of Pragmatics”, nr 41, s. 2159–2184. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.09.040>.
- Murphy M. Lynne., Jones Steven, Koskela Anu (2015), *Signals of Contrastiveness: But, Oppositeness, and Formal Similarity in Parallel Contexts*, „Journal of English Linguistics”, t. 43, nr 3, s. 227–249.
- Palmer Frank Robert (1979), *Semantics. A New Outline*, Cambridge.
- Rydlewski Michał (2016), *Opozycja jako kategoria kulturowa w perspektywie poznawskiej szkoły kulturoznawczej. Opozycja jako wynalazek oraz element gramatyki*

europejskiej, w: *Opozycje jako kategoria kulturowa*, red. Marzena Badach, Katarzyna Smyk, Lublin, s. 23–34.

Steffens Marie (2018), *Antonymic Discourse Functions and Manipulation: A Corpus Analysis of Present-day French*, „Corpus Pragmatics”, t. 2, nr 3, s. 313–332. DOI: <https://doi.org/10.1007/s41701-018-0036-0>.

dr hab. Nawoja Mikołajczak-Matyja, prof. UAM – Zakład Badań Psycholingwistycznych i Międzykulturowych nad Leksyką i Dyskursem, Wydział Etnolingwistyki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: semantyka, leksykologia, leksykografia, leksykalne i semantyczne aspekty psycholingwistyki.